

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt / Volume: 5

Sayı / Issue: 10

Aralık / December 2025

Prof. Dr. Ömer Menekşe

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

omermenekse@duzce.edu.tr

ORCID: [0000-0003-1190-9394](https://orcid.org/0000-0003-1190-9394)

Kudüs Hâliidiyye Kütüphanesi'nde Bulunan
Fıkıh Usulü ve Fetvalar ile İlgili Yazmalar
Üzerine Bir İnceleme

An Analysis of Manuscripts on Usul Al-Fiqh
and Fatwas in The Khalidiyya Library of
Jerusalem

Atıf/Citation: Menekşe, Ö. (2025). Kudüs Hâliidiyye Kütüphanesi'nde Bulunan Fıkıh Usulü ve Fetvalar ile İlgili Yazmalar Üzerine Bir İnceleme. *Din ve İnsan Dergisi*, 5 (10), 191-220.

Yükleme Tarihi / Received Date: 01.06.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date: 16.09.2025

Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2025

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 191-220

DOI: [10.69515/dinveinsan.1711535](https://doi.org/10.69515/dinveinsan.1711535)

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Review Reports: Çift Taraflı Kör Hakemlik | Double-blind referee

Etik Beyan / Ethics Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. | Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Etik Kurul Belgesi / Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir. | Article does not require an Ethics Committee Approval.

Etik Bildirim / Complaints: dinveinsan@hbv.edu.tr

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

Benzerlik Taraması / Similarity Checks: Yapıldı | Yes - intihal.net

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır. | Authors own the copyright of their work published in the journal; this work is published under the Attribution-NonCommercial 4.0 International license.

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; international standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Kudüs Hâliidiyye Kütüphanesi'nde Bulunan Fıkıh Usulü ve Fetvalar ile İlgili Yazmalar Üzerine Bir İnceleme

An Analysis of Manuscripts on Usul al-Fiqh and Fatwas in The Khalidiyya Library of Jerusalem

Özet

İslam medeniyetinin entelektüel mirasını günümüze taşıyan el yazması eserler, birçok disiplin açısından birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Bu eserler yalnızca ilmî içerikleriyle değil, dönemin sosyal, siyasi ve kültürel yapılarını yansıtımları açısından da önemlidir. Bu bağlamda yazma eser koleksiyonları hem bilgi aktarımı hem de tarihî hafızanın muhafaza edilmesi bakımından büyük bir değer taşır.

Asırlar boyunca kaleme alınmış yazma eserleri koruyan ve İslam medeniyetinin kolektif hafızasını temsil eden kütüphaneler, tarih ve bilim çalışmaları açısından kritik önem taşımaktadır. Bu kütüphanelerden biri de Osmanlı döneminde kurulan ve 19. yüzyıl Kudüs'ünün önde gelen vakıf kütüphanelerinden biri olan Hâliidiyye Kütüphanesi'dir.

İslam dünyasının üçüncü kutsal şehri Kudüs'te bulunan tarihî Kütüphane, başta tefsir, hadis, akaid ve fıkıh olmak üzere birçok alanda zengin bir yazma koleksiyona sahiptir. Özellikle yaklaşık 600 civarında fıkıh yazması içermesiyle dikkat çeker. Bu eserler arasında Hanefî mezhebine ait şerhler, usûl-i fıkıh metinleri, fetva mecmuaları ve vakıf konulu yazma eserler önemli bir yer tutar.

Bu çalışmada, Hâliidiyye Kütüphanesi'nin kuruluş süreci, koleksiyon yapısı ve günümüzdeki durumu kısaca tanıtıldıktan sonra Kütüphane'de yer alan yazma eser koleksiyonundaki usûl-i fıkıh ve fetva literatürünün sistematik bir envanteri sunulacaktır. Eserlerin muhteva özellikleri ve tarihî değerleri değerlendirilecek, böylece hem Kudüs'ün İslam hukuk tarihindeki yeri vurgulanacak hem de araştırmacılara rehber niteliğinde bir kaynak sunulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, fıkıh usûlü, fetva, Hâliidiyye Kütüphanesi, yazma eser, Kudüs.

Abstract

The manuscripts that carry the intellectual legacy of Islamic civilization to the present day are considered primary sources across various academic disciplines. These manuscripts are valuable not only for their scholarly content but also because they reflect the social, political, and cultural structures of the period to which they belong. In this regard, manuscript collections serve as invaluable tools for both the transmission of knowledge and the preservation of historical memory.

Libraries that have preserved such works over the centuries and represent the collective memory of Islamic civilization play a crucial role in historical and scientific research. Among them is the Khalidiyya Library, established during the Ottoman period and regarded as one of the leading waqf (endowment) libraries in 19th century Jerusalem.

Located in Jerusalem, the third holiest city in Islam, the Khalidiyya Library houses a rich manuscript collection in areas such as tafsir (Quranic exegesis), hadith, theology, and Islamic jurisprudence. Of particular note is the library's

holding of approximately 600 fiqh-related manuscripts. These include commentaries related to the Ḥanafī school, works on *uṣūl al-fiqh* (principles of Islamic jurisprudence), fatwa collections, and texts concerning Islamic endowments.

This study aims to briefly present the foundation, collection structure, and current status of the Khalidiyya Library. It will then provide a systematic inventory of the *uṣūl al-fiqh* and fatwa literature contained in the library's manuscript collection. By analyzing the content and historical significance of these works, the study seeks to highlight Jerusalem's role in the history of Islamic law and to provide a valuable reference for researchers.

Structured Abstract

The manuscript collections preserved in libraries, museums, and private holdings constitute the intellectual backbone of Islamic civilization. Transmitted through centuries, they are repositories of accumulated scholarly knowledge and serve as indispensable primary sources for researchers in history, law, theology, literature, and cultural studies. Libraries that house such collections act as living custodians of collective memory and as essential centers for advancing academic research. Among the most significant manuscript libraries of the Ottoman period is the Khalidiyya Library in Jerusalem. Established in the late Ottoman era as a waqf (endowment) library, it preserves a substantial corpus of manuscripts that illuminate the religious, legal, and scholarly life of Jerusalem and the wider Islamic world. The library's collections—particularly in Qur'anic exegesis, hadith, kalām, Sufism, literature, history, and especially Islamic law—make it a crucial site for exploring the intellectual traditions of the period.

The present study examines the *uṣūl al-fiqh* literature and fatwa collections preserved in the Khalidiyya Library. While scholarship has addressed various aspects of Ottoman library culture, comprehensive investigations into the manuscript libraries of Jerusalem remain limited. In particular, the classification, cataloguing, and analytical study of fiqh-related manuscripts in Jerusalem are still underdeveloped. By focusing on the *uṣūl al-fiqh* manuscripts and fatwa compilations of the Khalidiyya Library, this study seeks to contribute both to the historiography of Islamic law and to the intellectual history of Jerusalem. The objectives are to outline the historical background, institutional development, and current status of the Khalidiyya Library; to identify and catalogue the *uṣūl al-fiqh* texts and fatwa collections within it; and to analyze their codicological features, textual contents, and historical significance. In doing so, the research highlights the central role of legal scholarship in the intellectual life of late Ottoman Jerusalem and situates the Khalidiyya Library within broader currents of Islamic legal and cultural history.

The research employs a multi-layered methodological approach that integrates historical, codicological, and textual analysis. First, the historical development of the Khalidiyya Library is reconstructed through secondary sources on Ottoman library history and studies on Jerusalem's scholarly institutions, providing the institutional framework within which the collection grew and functioned. Second, a systematic survey of the manuscripts housed in the library has been conducted, relying on existing catalogues, library inventories, and on-site observations where possible. The manuscripts are identified, classified by subject matter, and contextualized within the legal and intellectual traditions they represent. Special attention is given to works on *uṣūl al-fiqh*, fatwa compilations, and manuscripts related to *awqāf* (endowments), given their prominence in the collection. Third, codicological features such as script, colophon, marginalia, bindings, and ownership notes are documented, offering insights into the transmission and reception of these texts. Finally, textual analyses are undertaken to evaluate the substantive contributions of these works to Islamic legal thought, highlighting both their theoretical frameworks and their practical applications in Ottoman legal culture.

The findings reveal that the Khalidiyya Library preserves a remarkably rich collection of manuscripts, estimated at several thousand volumes, spanning a wide range of Islamic disciplines. Notably, approximately half of the

collection—around 600 manuscripts—is dedicated to fiqh and related fields, a concentration that reflects the centrality of Hanafi jurisprudence in the Ottoman legal system and its pervasive influence in the scholarly culture of Jerusalem. Numerous works on usūl al-fiqh are identified, ranging from foundational texts to commentaries and glosses, which collectively demonstrate the pedagogical and scholarly engagement with legal theory in the Ottoman context. Equally significant are the fatwa collections (majmūʿat al-fatāwā), which provide a window into the application of Hanafi law in daily life and governance. These compilations serve as practical guides for judges, muftis, and legal scholars, offering rich material for understanding the interplay between legal theory and practice. The codicological analysis further reveals that many manuscripts bear ownership marks, waqf seals, and scholarly annotations, underscoring the dynamic use of these texts in the scholarly and judicial milieu of Jerusalem. The prominence of manuscripts dealing with waqf regulations highlights the institutional importance of endowments in sustaining educational, religious, and social life in Ottoman Jerusalem.

The systematic study of the usūl al-fiqh manuscripts and fatwa collections in the Khalidiyya Library sheds light on the intellectual and legal culture of late Ottoman Jerusalem. The holdings attest to the vibrancy of Islamic legal scholarship, its integration into the institutional fabric of the city, and its enduring role in shaping the cultural identity of Jerusalem as the third holiest city in Islam. By cataloguing and analyzing these manuscripts, the present research not only provides a structured guide for scholars of Islamic law and Ottoman history but also contributes to the preservation and appreciation of a vital component of Islamic intellectual heritage. The Khalidiyya Library thus emerges as a critical node in the study of Islamic jurisprudence, linking manuscript culture to broader questions of historical memory, legal practice, and the transmission of knowledge across generations. Future scholarship building on this inventory will further enrich our understanding of the Ottoman scholarly tradition, the role of Jerusalem in Islamic legal thought, and the significance of manuscript libraries as custodians of collective memory.

Keywords: Fiqh, usūl al-fiqh, fatwa, Khalidiyya Library, manuscript, Jerusalem.

Giriş

Kudüs'ün kalbinde, 120 yılı aşkın bir süredir İslam dünyasının nadide eserlerini barındıran Hâliidiyye Kütüphanesi, zengin koleksiyonu ve tarihi dokusuyla önemli bir kültürel mirastır.

Kütüphanenin kuruluş hikâyesi, Kudüs'ün ilmî geleneğine ve İslami bilgi birikimine derin bir saygının ifadesidir. Osmanlı döneminin son zamanlarında inşa edilen bu muhteşem yapı, yalnızca bir kitap deposu değil, aynı zamanda medeniyet hafızasının canlı bir mekânıdır.

Nitekim Ortadoğu uzmanı, New York Columbia Üniversitesi Edward Said Modern Arap Çalışmaları Kürsüsü başkanlığı da yapan Filistinli Prof. Dr. Rashid Khalidi, Arab News Gazetesi'ne verdiği 29 Ocak 2021 tarihli bir demecinde şöyle demektedir:

«10. ve 11. yüzyıla kadar uzanan nadir kitap ve el yazmalarından oluşan kütüphane, Kudüslülerin ve Filistinlilerin binlerce yıldır bir kültür ve medeniyet merkezi olduğunun kanıtıdır, (Siyonistler) bizim var olmadığımızı ve uydurma bir tarihimiz olduğunu ve diğer insanların bu toprakların yerlisi olduğunu ve bizim olmadığımızı savunuyorlar. Biz Filistinliler bu toprakların

insanlarıyız.» (Daoud Kuttub-Amman, “Spotlight: Palestine Preserving heritage, encouraging research”, *Arab News*, January, 29, 2021, pp.3).

Hâlidîyye Kütüphanesi'nin bu benzersiz konumu ve önemi, Kudüs'ün asırlardır var olan zengin kütüphane geleneğinin bir yansımasıdır; bu topraklar, tarihi boyunca ilim ve irfan merkezleri olarak hizmet eden çok sayıda kütüphaneye ev sahipliği yapmıştır. Nitekim bu köklü geleneğin tarihsel gelişimi açısından Kudüs'teki en eski kütüphane olan Mescid-i Aksa Kütüphanesi'nin kitaplarının büyük bölümü Haçlılar tarafından yakılmıştı. Bu Kütüphane'de bulunan eserlerin çoğunluğu genel itibarıyla Kur'an-ı Kerim ve Kudüs ile ilgili konular üzerine yazılmış metinlerden meydana geliyordu. Ayrıca Memlûk hükümdarı Kayıtbay'ın 887 (1482)'de restore ettirdiği Eşrefîyye'de kurulan kütüphane ile birlikte, Fahriyye medresesi din ve astronomi eserleriyle dolu zengin bir arşive ev sahipliği yapıyordu. Sultâniye medresesi, Vefâiye ve Buhâriye zaviyesi (Özbek tekkesi) de kütüphaneleriyle bölgenin önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu. Osmanlı padişahları ve eyalet yöneticileri de Mushaf-ı Şerif hediye ederek bunların okunması için vakıf olarak bağışlamışlardı. 16. yüzyılda Kâdiriyye ve Argûniyye medreselerinde de kütüphaneler mevcuttu. İsrail'in işgalinin ardından bu değerli kitap koleksiyonlarının bir bölümü yağmalandı, kalan kısmı ise Filistinli aileler tarafından korunarak günümüze ulaştırıldı (geniş bilgi için bk. Alyân, 2009; Berekat, 2012; Çelik, 2020; Dolu, 2018, s. 53-54; el-Bahît, 2018; Köse, 2024, s. 70-72; Şen, 2014).

Bununla beraber kurumsal açıdan organize edilmiş kütüphaneler henüz mevcut olmasa da şehrin köklü ailelerinin konutlarında son derece değerli ve kapsamlı kitap koleksiyonları bulunmaktaydı. Bu özel arşivlerin çoğu halka açık olarak hizmet veriyordu. Kudüs'teki Râgıb el-Hâlidî koleksiyonu bu alandaki en tanınmış örneklerden biriydi; burada beş bini aşkın Arapça yazma eser ile yine beş binden fazla Türkçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca kitap yer alıyordu (Little & Turgay, 1980, s. 44-45; Schidorsky, 1998, s. 263). Bu koleksiyon 20. yüzyılın başlarında Mektebetü'l-Hâlidîyye adıyla halka açıldı (Raymond & Provence, 2000, s. 4; Schidorsky, 1998, s. 263).

Şehirdeki bir başka önemli koleksiyon ise yedi bini geçen Arapça esere sahip Halîfî Kütüphanesi'ydi (Schidorsky, 1998, s. 263). Bunlara ek olarak Kudüs'ün seçkin ailelerinden Hasan el-Hüseynî, Muhammed b. Büdeyr, Beşîr el-Hâlidî ve Neşâşibî ailelerinin koleksiyonları da Müslüman toplumun özel kütüphaneleri arasında sayılıyordu (Asefî, 2002, s. 337; Şen, 2014, s. 79-81).

Hıristiyan cemaatinin kütüphaneleri manastırlarda, kiliselerde, elçiliklerde, eğitim-araştırma kurumlarında ve konsolosluklarda faaliyet gösteriyordu (Nicault, 2001, s. 92-93; Schidorsky, 1998, s. 266).

Yahudi toplumunda ise haham kütüphaneleri, geleneksel din okulları ve yeşivalarda kitap koleksiyonları bulunuyordu. Bu toplulukta okuma-yazma oranının yüksek olması, çok sayıda özel kitap koleksiyonu ve kütüphanenin ortaya çıkmasını sağlamıştı (Nicault, 2001, s. 92-93; Schidorsky, 1998, s. 269).

Bu köklü kütüphane geleneği içerisinde, Osmanlı'nın son döneminde kurulan ve günümüze değin varlığını sürdürmeyi başaran Hâlidiyye Kütüphanesi hem tarihsel konumu hem de barındırdığı eşsiz koleksiyonuyla ayrı bir öneme sahiptir.

1. Hâlidiyye Kütüphanesi'nin Tarihçesi

19. yüzyıl Kudüs'ünün önemli kültürel kurumlarından biri olan Hâlidiyye Kütüphanesi, Mescid-i Aksa'nın ana girişlerinden biri olan Zincir Kapısı'ndan (Bâbü's-silsile) Ağlama Duvarı'na giderken yolun sonunda tarihi bir Memlûk imaretinde konumlanmaktadır. Silsile Kapısı ise Kudüs Eski Şehri'ndeki Tapınak Tepesi'nde yer alan Mescid-i Aksa'nın batı duvarındaki kapılarından biridir. Dava Kapısı veya Kral Davut Kapısı olarak da adlandırılmaktadır (Aykaç, 2020, s. 278). Hâlidiyye Kütüphanesi'nin de içinde bulunduğu bu geniş yapı kompleksi, Memlûk döneminin önemli şahsiyetlerinden Harezmi asıllı Emir Hüsâmuddîn Berke Han ile iki oğlunun kabirlerinin yanı sıra, bir mescit ve medreseyi de içermektedir.

Hâlidî Kütüphanesi bünyesinde yer alan bu yapı, aslında Emir Hüsameddin Berkehan'ın türbesi olarak inşa edilmiştir. Harezmi kökenli bir komutan olan Berkehan, Kudüs'ü Haçlı işgalinden kurtaran önemli isimlerden biri olup 644/1246 yılında Humus'ta şehit düşene kadar Haçlılara karşı mücadelesini sürdürmüştür. Kendisinin yanı sıra, oğulları Bedreddin Muhammed ve Hüsameddin Kara Bey'in kabirleri de bu türbede yer almaktadır. Yapı, Bâbü's-Silsile mevkiinde konumlanmış olup tarihî ve kültürel değeri yüksek bir anıt niteliği taşımaktadır (el-Aselî, 1981, s. 385. Ayrıca detay bilgi için bk. Walls, 1974). Adını kurucuları Kudüs'ün önde gelen seçkin ailelerinden biri olan Nablus'un Deyr köyüne nispetle Deyrî olarak da anılan Hâlidîlerden almaktadır. Ailenin kökleri Hâlid b. Velid' e kadar dayanmaktadır. Hâlidîler, Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde Kudüs şer'iyye mahkemesinde reislik, kadılık, kadı naipliği ve başkatiplik gibi bir çok görevlerde bulunmuşlardır (Conrad, 2000, s. 191-195; Raymond & Provence, 2000, s. 1).

Kudüs tarihinden bahseden kaynaklarda, özellikle XIX. asırdan itibaren, ailenin ismi sıkça zikredilmektedir. Ayrıca ailenin ileri gelenleri ile ilgili kütüphanenin web sayfasında biyografik bilgiler yer almaktadır (<https://www.khalidilibrary.org/en/Article/7/khalidi-family>). Ayrıca aile ile ilgili geniş bilgi için bk. Atmış, 2020, s. 66-99; Berekat, 2012, s. 62-65; el-Halidî, 2021, s. 9-24).

Ailenin yüzyıllardan beri muhafaza ettiği yazma eserleri bünyesinde barındıran kütüphanenin kökleri 17. yüzyıla kadar ulaşmaktadır. Osmanlı döneminin son yıllarında kurumsal

bir yapıya kavuşmuş olsa da kütüphanenin kuruluş tarihi muhtemelen daha gerilere dayanmaktadır. Kütüphaneyi kuran kişi, Kudüs mahkeme katipleri arasında yer alan Muhammed Sunullah el-Hâlidî'dir (Dolu, 2019).

Muhammed Sunullah el-Hâlidî 1727 yılında vefat ettiğinde kütüphanenin temelini teşkil edecek kitaplarını çocuk ve torunlarına bırakmıştı (al-Asali, 2000, s. 287; Conrad, 2000, s. 191-192; el-Halidî, 2021, s. 25-32). Muhammed Sunullah el-Hâlidî'nin kurduğu vakıf kütüphanesinde 560 kitap bulunmaktaydı. Vakıf şartlarında kitapların kütüphane dışına çıkarılamayacağı ve ihtiyacı olan âlimlerin nazır gözetiminde kitapları kullanabileceği belirtilmişti (el-Aselî, 1981, s. 379-381; Raymond & Provence, 2000, s. 2; Dolu, 2018, s. 60).

Kaynaklarda XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Hâlidîyye Kütüphanesi için çok sayıda kitabın Kahire sahaflarından alınıp Kudüs'e gönderildiği belirtilmektedir (Conrad, 2000, s. 196; Erünsal, 2014, s. 49). Daha sonra kütüphane, Kudüs'te dünyaya gelmiş ve eğitimini yapmış, bu şehre çeşitli idari vazifelerinin yanı sıra hukukçu kimliğiyle bir mahkeme kadısı olarak da hizmet etmiş, ilmi ve fıkhi birikiminin yanında sosyal ve kültürel etkinliklerde de bulunmuş Hacı Râgıb b. Nu'man el-Hâlidî (ö. 1952) tarafından 1899 yılında Kudüs'ün ilk özel kütüphanesi olarak kurulmuş ve 1900 yılında halka açılmıştır (Atalay, 2024). Bir rivayete göre de bu kütüphanenin inşasında ve ihyasında Ragıb el-Hâlidî'nin validesi Hatice Hanım'ın vasiyetinin etkisi bulunmaktadır (Alyân, 2009, s. 6; Talas, 1945a, s. 236).

Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan kütüphanelere ait bir listede Hâlidîyye Kütüphanesi'nin kaydına rastlanılmaktadır. Buna göre, Bâb-ı Silsile mahallindeki kütüphanenin banisi Hacı Râgıb el-Hâlidî olarak kaydedilmiştir. Aynı belgeye göre Kütüphane'de bulunan kitap sayısı ise 1318'dir (*Dersa'adet ile vilâyât-ı Osmânîye'de bulunan kütübhanelerin esâmisiyle kütüb-i mevcûde ve mevkûfe mikdarları*, Ankara Milli Kütüphane Yazmaları, (06 Mil Yz A 162), Vilayet-i Kudüs, vr. 19).

Kütüphanenin koleksiyonu, Osmanlı üst düzey yöneticilerinin yanı sıra Kudüs'te adli görevlerde bulunan kişilerin katkılarıyla sürekli gelişim göstermiştir. Başlangıçta tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî literatüre ait el yazması eserler koleksiyonun temelini oluştururken, zamanla ihtiyaç doğrultusunda yeni basılmış kitaplar da eklenmiştir.

Kütüphanenin zengin koleksiyonu vakfiyeden bu yana sürekli değişiklik göstermiş, çeşitli dönemlerde yapılan bağışlarla da sayısal artış kaydetmiştir. 1900 tarihli kayıtlara göre 960'ı el yazması olmak üzere toplam 2168 eser, 1917'de 4000, 1. Dünya Savaşı döneminde kütüphaneyi ziyaret eden el-Ariff'nin tahminlerine göre ise 12.000 eserden oluşmaktaydı. Abdullah Muhlis 1917 yılında Kütüphane'de çalışmalar yürütmüş ve özellikle el yazmaları üzerinde araştırmalar gerçekleştirmiştir (Alyân, 2009, s. 7; Conrad, 2000, s. 200-207; Muhlis, 1924; Raymond &

Provence, 2000, s. 3; el-Müneccid, 1982). İkinci Dünya Savaşı sırasında Esad Talas, kütüphanenin nadir ve el yazması eserlerinin ayrıntılı envanterini hazırlamıştır (Talas, 1945a, 1945b, 1945c, 1945d, 1946. Ayrıca bk. el-Müneccid, 1982).

Kudüs'teki farklı kişi ve mekânlardaki değerli yazma ve basma eserlerin bir araya getirilerek halka sunulması amacıyla kurulan Hâliidiyye Kütüphanesi, bugün kataloğunda en eskisi bin yıllık olmak üzere binlerce yazma eser, çoğunluğu 19. yüzyıla tarihlenen 5 bini aşkın basılı kitap, 18. yüzyıl başlarına uzanan soy kütüğü arşivleri, Osmanlı döneminden kalma fermanlar, beratlar, vakfiyeler ve çeşitli orijinal nüshalar gibi birçok dilde değerli kaynakları barındırmaktadır (Atalay, 2024, s. 224; Conrad, 2000, s. 194; Geniş bilgi için bk. Little & Turgay, 1980). Nitekim bu kaynaklar arasında Kütüphane'de Vakfiyye-i Vâlîde Sultan adıyla 4 numarada kayıtlı 28 varaktan oluşan Haseki Sultan vakfiyesi oldukça dikkat çekmektedir (Şen, 2011).

Osmanlı'nın Kudüs'ten çekilmesinin ardından 1. Dünya Savaşı sonrası İngiliz sömürgesi döneminde ve günümüz işgal sürecinde oldukça zor dönemler geçiren ve uzun süre kapalı kalan Hâliidiyye Kütüphanesi, 1986, 1991-1994, 1995-1997 ve 2010 yıllarında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla halk ve araştırmacıların hizmetine yeniden sunulmuştur (Ajami, 1993; Conrad & Kellner-Heinkele, 1994, s. 218; Raymond & Provence, 2000, s. 6).

120 yılı aşkın tarihi boyunca derlenmiş olan eserleri bünyesinde barındıran Kütüphane'de farklı kişiler tarafından hazırlanmış 5 ayrı eski katalog bulunmaktadır. İlk katalog 1126 (1715) tarihli olup Muhammed Sunullah el-Hâlidî (ö. 1727) tarafından hazırlanmıştır. 685'i el yazması ve 471'i de matbu eserin indeksinden toplam 1156 cilt eserin indeksini içermektedir. Son katalog ise 1900 tarihli olup (el-Cezâirî, 1900), Kudüs'e sürgün olarak gönderilen Şamlı, yazma eser konusunda uzman ve 1881'de el-Mektebetü'l-umûmiyye adıyla kendisinin kurduğu Zâhiriyye Kütüphanesi'nin ilk müdürü olan Tâhir el-Cezâirî (ö.1920) tarafından hazırlanmıştır (Tâhir el-Cezâirî ile ilgili geniş bilgi için bk. Çimen, 2010; İshakoğlu, 2016). Tâhir el-Cezâirî kütüphanenin tasniflenmesi ve kataloglanmasında aile üyelerinden olan ve Halep, Kosova ve Diyarbakır niyabetlerinde görev yapan hâfız-ı kütüp Halil Cevad Efendi el-Hâlidî (ö.1941) de önemli rol oynamıştır. Öyle ki kendisi şehir şehir dolaşarak satın aldığı birçok nadir el yazma eseri ölümünden evvel kütüphaneye bağışlamıştır (Yıldız, 2023, s. 539). Hatta Hâliidiyye Kütüphanesi'nde kendi adıyla "Halil Hâlidî" koleksiyonu mevcuttur (Alyân, 2009, s. 20).

Elyazmaları ile Arapça ve Batı dillerinde basılmış matbu kitapların indeksini içeren bu tarihi kataloğlara kütüphanenin web sayfasından ulaşmak mümkündür (<https://www.khalidilibrary.org/en/Category/8/Old-Catalogues>).

Yakındoğu üzerine çalışmalarıyla tanınan İngiliz Lawrence Irvin Conrad (ö. 1949) ve Alman Barbara Kellner-Heinkele'in birlikte hazırladığı bir araştırmada Kütüphane'deki yazma

eserlerin dillere göre tasnifi yapılmış ve bu eserler hakkında genel bir bilgi verilmiştir (Conrad & Kellner-Heinkele, 1994).

Arapça elyazmalarının toplam sayısı 1.209 olup, çok sayıda koleksiyona ek olarak, Farsça dilinde 18 el yazması ve Osmanlıca 36 el yazması bulunmaktadır (Raymond & Provence, 2000, s. 4).

Arapça el yazmalarının yaklaşık yarısı tarihlidir ve ele alınan konular Ortaçağ İslam eğitiminin tüm yelpazesini kapsamaktadır. Kütüphane’de başta fıkıh, siyer ve tefsir olmak üzere tarih, edebiyat, şiir, felsefe, astronomi tıp ve matematik alanında birçok eser bulunmaktadır (Conrad & Kellner-Heinkele, 1994, s. 281).

En yeni katalog, Ramallah’taki (Ramla) Birzeit Üniversitesi’nden (<https://www.birzeit.edu/ar>) Prof. Nazmi el-Jubeh tarafından hazırlanan ve Dr. Khader Salameh tarafından düzenlenen kütüphane kataloğu, 2006 yılında Furqan İslami Miras Vakfı tarafından yayınlanmıştır. Katalogda toplam başlık sayısı 2000’i aşmakta olup, bunların 1448’i tam yazmadır (al-Ju’beh, 2006). En eski yazma 418/1027 tarihli, Maliki fakihi, el-Kābisî’nin (ö. 403/1012) hadis ilmine dair *el-Mulahhisu li’l-mütehaffizîn* adıyla da bilinen *Kitābü’l-Mūlahhiş li-Müsnedi Muvatta’a’i Mâlik b. Enes* adlı eseridir.

Söz konusu bu eser Kütüphane dizininde, “206 hadîs 91” başlığı altında ve kütüphane mührünün el yazmasının önünde 3244 rakamı ile kayıtlıdır. 101 varaktan oluşan nüshanın kâğıt boyutu 205X165mm olup her sayfada satır sayısı 13 ila 15 arasındadır. İstinsah tarihi hicri 418 yılı 22 veya 23 Safer salı günüdür (el-Halidî, 2021, s. 156. <https://www.vhmml.org/readingRoom/view/508877>). Ayrıca eserle ilgili geniş bilgi için bk. Urfalı, 2020).

En yeni yazma da Tâcü’l-‘arûs adlı Arapça sözlüğü ile maruf Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî’nin (ö. 1205/1791) 1351/1932 tarihli *er-Ravzü’l-mi’târ fi nesebi(‘s-sâdeti âli)’s-Seyyid Ca’fer eţ-Tayyâr* adlı biyografi eseridir. Bu yazma nüsha ise 17-20 varakları arasında olup 1193 numara ile kayıtlıdır (<https://www.vhmml.org/readingRoom/view/510060>). Eserin bir başka nüshası Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye’de bir mecmua içerisinde bulunmaktadır (bk. Fihrisü mektebeti Dâri’l-kütübi’l-Mısriyye, 5 Cilt. Kahire, 1361, 5/205).

Koleksiyonda 288 nadir yazma bulunmakta olup, bunların 112’si müellif nüshasıdır ki bu nüshalar arasında özellikle Hanefî fıkıh âlimlerinden Zeynüddin İbn Nüceym’in (ö. 970/1563) 969/1562 istinsah tarihli *el-Eşbâh ve’n-Nezâir’i* , Şürünbülâlî’nin (ö. 1069/1659) 1029/1620 istinsah tarihli *Bestu’l-makâle fi tahkiki ve te’cili ve ta’liki’l-kefâle* adlı risâlesi ile Şafii İbn Kâdî

Aclûn'un (ö. 876/1472) 161 varaktan oluşan *el-Fetâvâ* adlı eseri yer almaktadır (el-Hâlidî, 2021, s. 67; <https://www.khalidilibrary.org/ar/Category/4/manuscripts>).

Kütüphane kataloğuna dahil edilmeyen 46 adet Osmanlıca yazma da tespit edilerek bir araştırmada neşredilmiştir (Şen, 2011).

Kütüphane'de yazma eserlerin yanı sıra Arapça, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca ve İbranice dillerinde matbu eserlerden oluşan önemli bir koleksiyon (yaklaşık 6000) bulunmaktadır; bunların çoğu on dokuzuncu yüzyılın sonu/yirminci yüzyılın başına tarihlenmektedir (Mack vd., 2019, s. 21).

Kütüphane ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerinde yayımlanan yıllık salnamelere de sahiptir. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında yayımlanan bu salnameler, Osmanlı vilayetleri hakkında sosyal, ekonomik ve tarımsal bilgiler ile Osmanlı yetkililerinin isimlerini içermektedir.

El yazmaları ve basılı kitapların yanı sıra, Kütüphane, Hâlidî ailesinin belgeleri için bir arşiv görevi de görmüştür. Bu belgeler arasında mahkeme evrakları, aile üyelerine ait resmi atama yazıları ve Musa, Taha, Yusuf Ziya ve Ruhi Hâlidî gibi hem âlim hem de kamu görevlisi olan (1660-1920 yılları arasında Osmanlı Meclisi ve Osmanlı mahkemelerinde Kudüs milletvekilliği yapan) kişilere ait kişisel yazışmalar da bulunmaktadır.

<https://www.khalidilibrary.org/en/Category/7/Archive-of-Family-Papers>

Kütüphane yönetimi, yazmaları, belgeleri ve basılı kitapları en son teknoloji kullanarak dijitalleştirmiştir. 2014 Nisan ayında, kütüphane ABD'nin Minnesota eyaletindeki Hill Manuscript Library and Museum (vHMML) ile ortaklık anlaşması imzalamış ve yaklaşık 600.000 sayfadan oluşan 1679 el yazması 2014-2016 yılları arasında Hill Müzesi ve El Yazmaları Kütüphanesi tarafından en son uluslararası standartlarda dijitalleştirilmiş ve kataloglanmıştır ki bu dijital koleksiyona, ilgili kütüphanenin web sayfasından (<https://www.vhmml.org>) erişilebilmektedir.

16. yüzyıl Filistin'inde Hâlidî Kütüphanesi'nin el yazmaları arasında ölümünden birkaç yıl sonra el yazılarından kopyalanmış birçok eserinin kopyası bulunan Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) eserleri oldukça dikkat çekmektedir (Conrad & Kellner-Heinkele, 1994, s. 284).

Ayrıca bu yazmalar arasında dikkat çeken önemli bir unsur, Filistin'in Nablus yakınlarındaki Tûlkerm bölgesinden Hanbelî âlim Mer'î b. Yûsuf el-Kermî'nin (ö. 1033/1624) (Brockelmann, 1938, 1943, s. 2/496-497; Kırbıyık, 2004, s. 2/484-485) monografi ve fetvalarının Kütüphane'de kayda değer bir ağırlığa sahip olmasıdır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Hanefî mezhebini teşvik ettiği ve Memlûk döneminin hâkim mezhebi olan Şafilîğin etkisinin azaldığı bir

dönemde, bölgedeki Hanbelî varlığının güçlü bir tezahürü olması bakımından özel bir önem arz etmektedir.

Nitekim bu fetvalardan biri olan kabir ziyaretine ilişkin meşru ve bidat ziyaret, ziyaret adabı, ziyaretlerde yapılan hatalar, tevessül, teberrük, kabirdekilerin kendilerini ziyaret edenlerle irtibatı gibi konuları ele alan *Şifâu's-sudûr fî ziyâreti'l-meşâhidi ve'l-kubûr* adlı 1676 istinsah tarihli yazma eser (MS. 698); <https://www.vhmml.org/readingRoom/view/509460>) daha sonra 2003 yılında müstakil olarak matbu halinde yayımlanmıştır (nşr. Cemâl b. Habîb Salâh (Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ, 1423/2003). Ayrıca eser, kendisine ait risalelerin 10 cilt halinde tahkikli olarak neşredildiği *Mecmûu resâili'l-allâme Mer'î el-Kermî el-Hanbeli* (thk. Muhammed Berekat...[ve öte.]; İstanbul: Darü'l-Lübâb, 1439/2018.) adlı eserin 2. cildinde 331-539 sayfalar arasında da yer almıştır.

En son 2021 senesi 2. baskısı yapılan kataloğa göre konu başlıklarına göre yazma eser dağılımı şu şekilde tasnif edilmiştir:

(el-Hâlidî, 2021; <https://www.khalidilibrary.org/ar/Category/4/manuscripts>.)

Tablo 1. Hâliidiyye Kütüphanesi'ndeki Yazma Eserlerin Tasnifi

<i>Konu</i>	<i>Eser Sayısı</i>	<i>Konu</i>	<i>Eser Sayısı</i>
1. Kur'an-ı Kerîm (Mushaf-ı Şerif)	11	15. Arap Edebiyatı	149
2. Tefsir	60	16. Siyer ve terâcim	25
3. Ulûmü'l-Kur'an	40	15. Mantık	65
4. Hadis ve Hadis İlimleri	153	17. Adâbü'l-bahs ve'l-münazara	25
5. Usûlü'd-din	157	18. İlmü'l-Vad' (Lügat Felsefesi)	6
6. Fıkıh Usulü	70	19. Astronomi	70
7. Fıkıh	535	20. Matematik	12
8. Tasavvuf	102	21. Tıp	9
9. Medâihu nebeviyye (Na't-ı Şerîf)	46	22. Musiki	3
10. Adâbu'ş-şer'iyye (Dinî Edebiyat)	161	23. Zooloji	6
11. Sîreti-Nebevî	22	24. Siyaset Düşüncesi	4
12. Tarih	12	25. İcazetler	8
13. Fezâil	6	26. Müteferrikat (Muhtelif Konular)	41
14. Lugat-ı Arabî (Arap Dili)	168		
		Toplam	1966 başlık

2. Hâliidiyye Kütüphanesi'ndeki Fıkıh Usulü ile İlgili Eserler

Kudüs'teki tarihi İslami yazma eser koleksiyonlarından biri olan Hâliidiyye Kütüphanesi, fıkıh usulü literatürüne ait önemli kaynakları bünyesinde barındırmaktadır.

Kütüphane'nin 2021 yılında yayımlanan ikinci baskı kataloğunda fıkıh usulüne dair 70 yazma eser kaydedilmiştir. Ancak yapılan detaylı incelemeler neticesinde, bu eserlerin 25'inin İslam muhakeme hukukuna ait olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu eserler, hâkim, mahkeme, taraflar, dava, deliller ve yargılama usulü gibi muhakeme hukukunun ana konularını sistematik bir şekilde ele alan edebü'l-kâdî literatürü kapsamındadır.

Koleksiyonda ayrıca Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (ö. 816/1413) İslâmî terminoloji sözlüğü *et-Ta'rifât*'ının bir nüshası, mezhepler arası ihtilafları konu edinen hilaf ilmüne dair bir eser ve fetvalarla ilgili iki eser bulunmaktadır. Bu durumda, doğrudan fıkıh usulüne dair eser sayısı toplam 41 olmaktadır.

Usul-i fıkha dair eserlerin önemli bir kısmını Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-envâr* adlı eseri ile bunun üzerine yazılmış şerh, hâşiye ve muhtasarlar oluşturmaktadır.

Mükerrer nüshaların her birine ayrı numara verilmesi nedeniyle toplam sayı yüksek görünmekle birlikte, tekil eser sayısı 31'dir.

Kütüphane'de ki fıkıh usûlü yazmaları beş kategoride sınıflandırılabilir: 10 metin, 19 şerh, 5 hâşiye, 3 muhtasar ve 4 risâle.

Koleksiyonun en eski tarihli yazması, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâcü'l-Vüsûl* adlı eserinin özeti niteliğindeki, Ziyâuddin el-Kırımî (ö. 780/1378) tarafından 5 Receb 775 (21 Aralık 1373) yılında istinsah edilen *Telhis minhâcü'l-vüsûl*'dur (Hâlidîyye Ktp. nr. 908, 34 vr.). En yeni yazma ise Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1088/1677) 25 Cemaziyelevvel 1173 (14 Ocak 1760) istinsah tarihli *İfâdatü'l-envâr alâ usûli'l-Menâr* adlı eseridir (vr. 11^b-130^a, Hâlidîyye Ktp. nr. 562/1).

Koleksiyonda en fazla şerh ve hâşiye çalışmasına konu olan metinler Neseffî'nin *Menârü'l-envâr*'ı ve Habbâzî'nin (ö. 691/1292) *el-Muğnî*'sidir.

Metodolojik açıdan incelendiğinde, Kütüphane'de bulunan fıkıh usûlü eserlerinin Müttekellimîn, Hanefiyye ve Memzûc yöntemleriyle kaleme alındığı görülmektedir.

İstinsah tarihleri açısından özellikle dikkat çekici olan nüshalar, müelliflerinin vefatından önce istinsah edilen Celâleddin Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) "*el-Bedrü't-tâli' fi ħalli Cem'î'l-cevâmi'*" adlı eseri ile Ziyâuddin Ali b. Muhammed el-Kırımî'nin (ö. 780/1378) "*Telhîsu minhâci'l-vüsûl*" başlıklı çalışmasıdır.

Kütüphane'de en çok nüshası bulunan eserler ise İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Şerhu Menâri'l-envâr*'ı ve el-Habbâzî'nin (ö. 691/1292) *el-Mugnî*'sidir; her birinden üçer nüsha mevcuttur.

Koleksiyondaki üç muhtasar, farklı eserlerin özetleri niteliğindedir ki bu muhtasarlar İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Ravzatü'n-nâzir*'ı, Kâdî Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-Vüsûl*'ü ve Neseffî'nin *Menâr*'ının muhtasarlarıdır.

3. Hâlidîyye Kütüphanesi'ndeki Fetva Mecmuaları

"Fetvâ mecmuaları; döneminin ve bulunduğu coğrafyanın dinî/hukukî özelliğini yansıtan birer ayna ve sonraki dönemler için somut veriler sunan değerli birer vesikadır."

"Fetvâ kitapları; geçmişin ilim mirasını ve tecrübesini günümüze taşıyan değerli birer hazine ve kadîm bir hafızadır." (Salman, 2021, s. 123).

Günümüzde kültürel, tarihi ve hukuki açılardan fetvalar üzerine de birçok çalışma yapılmıştır (bk. İpşirli, 1993; Düzenli, 2020; Görgülü, 2021).

Kudüs Hâliidiyye Kütüphanesi, İslam dünyasının en önemli yazma eser hazinelerinden biri olarak, bünyesinde barındırdığı fetva mecmualarıyla bu mirasa önemli bir katkı sunmaktadır. Bu Kütüphane'deki fetva mecmuaları, Osmanlı dönemi Kudüs'ünün ve çevresinin dinî-hukukî yapısını aydınlatacak özgün bilgiler içermekte ve bölgenin İslam hukuk geleneğinin dönüşümünü gözlemlene imkânı sağlamaktadır. Özellikle yerel müftülerin fetvalarını içeren bu eserler, dönemin toplumsal meselelerine ve çözüm arayışlarına ışık tutarak tarihsel ve kültürel bir köprü işlevi görmektedir.

Bu araştırmada, fetva kavramının teorik çerçevesi, işlevselliği ve fetva metnlerinin oluşum süreçleri kapsam dışında bırakılmıştır. Çalışmada, eserlerin tüm yazma nüshalarının tespiti yerine, söz konusu metinlerin müelliflerine aidiyetinin güvenilirlik derecesi ortaya konulmuş ve muhtevaları değerlendirilerek literatüre ilişkin bütüncül bir perspektif sunulması hedeflenmiştir. Kütüphane bünyesindeki fetva mecmualarına ait yazma eserlerin dijital kayıtları, katalog verileriyle mukayeseli olarak tetkik edilmiş ve fetvaların muhtasar tanıtımları gerçekleştirilmiştir.

Bu doğrultuda Hâliidiyye Kütüphanesi'nin 2021 yılında ikinci baskısı yayımlanan güncel katalogunda, yazma eserlerin konu başlıkları tasnifinde "Fetva" müstakil bir kategori olarak yer almamaktadır. Fetva literatürüne ait eserler, Fıkıh alt başlığı altında sınıflandırılan ve her birinin fiziksel tanıtımının yapıldığı 535 eser içerisinde konumlandırılmıştır.

Söz konusu katalogda da Kütüphane'de mevcut fetva eserlerinin fiziksel tanımlaması kapsamında ilgili eserlerin varak sayısı, satır sayısı ve ebatları, alıntı- referansları (müracaat kaynakları), nüshanın müellif hattı mı istinsah mı olduğunun tespiti, istinsah tarihi, başlangıç ve bitiş cümleleri ile vâsıf (cilt özellikleri) belirtilmiştir.

Buna mukabil, kütüphanenin tarihî kataloglarında, bilhassa 1900 tarihli nüshada, "Kütübü'l-Fetâvâ" başlığı altında 35 eserin müstakil olarak tasnif edildiği görülmektedir.

Bu bağlamda, araştırmamızda Kudüs Hâliidiyye Kütüphanesi'ndeki fıkıh alt başlığı altında yer alan ve iki eserin mükerrer 3'er farklı nüshasının olduğu toplam 53 eserden oluşan fetva literatürünü sistematik bir yaklaşımla incelemek üzere aşağıdaki kategorik tasnifi esas alacağız:

- Şeyhülişlâm Fetvaları (Şeyhülişlâm Monografları)
- Muhtelif Ulema Monografları (Osmanlı coğrafyasında -başta Kudüs olmak üzere- müftülük, kadılık, müderrislik veya fetva eminliği gibi vazifelerde bulunmuş ulemanın fetvaları)
- Menkûl Fetva Mecmuaları
- Klasik Fetva Kitapları
- Müellifi Tespit Edilemeyen Fetva Mecmuaları

- Günümüze Ulaşmayan Yazma Fetvalar
- Yazmalar Kataloğuna Dahil Edilmemiş Türkçe Fetva Mecmuaları

3.1. Şeyhülislâm Fetvaları (Şeyhülislâm Monografları)

Osmanlı Devleti'nde görev yapmış 129 Şeyhülislâmın varlığı kaynaklarda tespit edilmiş olmakla birlikte, bunlardan sınırlı sayıda Şeyhülislâma ait fetva mecmuası günümüze intikal edebilmiştir. Bu mecmuaların bir bölümü Şeyhülislâmların orijinal fetvalarının sistematik derlemesi niteliğinde iken, diğer bir kısmı mevcut fetvaların istinsahı yoluyla teşekkül etmiştir (Özen, 2005, s. 249).

Kudüs Hâlidîyye Kütüphanesi koleksiyonunda, Şeyhülislâmlara ait aşağıdaki önemli eserlerin yazma nüshaları muhafaza edilmektedir:

- *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*- Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö. 1053 /1644)
- *Behçetü'l-fetâvâ*- Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743)
- *Fetâvâ-yı Ankaravî*- Ankaravî Mehmed Emin Efendi (ö. 1098/1687)
- *Fetâvâ-yı Feyziyye maa'n-nukûl*- Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703)
- *Mâ'ruzât-ı Ebussuûd*- Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574)
- *Fetâvâ-yı Sa'diyye*- Sâdî Çelebi (Sadullah b. İsa) (ö. 945/1539)

Söz konusu bu fetva mecmualarının çoğu Osmanlıca yazılmış olup, sadece *Fetâvâ-yı Ankaravî* Arapçadır. Eserlerin istinsah tarihleri de 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Yazmaların varak sayıları 151 ile 500 arasında değişmektedir. En hacimli eser 500 varakla *Fetâvâ-yı Ankaravî'dir*. Eserlerin tümü "MS" (Yazma) kategorisinde kayıtlıdır ve farklı demirbaş numaralarına sahiptir. Fetvaların içerisinde en eski tarihli yazma H. 940 (M.1533/1534) istinsah tarihli *Fetâvâ-yı Sa'diyye'dir*.

3.2. Sair Ulema Monografları

Kütüphane'de, Osmanlı coğrafyasının kendine has şartları içerisinde ilmî ve hukukî faaliyetlerini sürdüren, müftülük, kadılık, müderrislik ve fetva eminliği gibi vazifelerde bulunmuş ulemanın eserleri yer almaktadır. Bu çerçevede, yaşadığı dönemde sadece Filistin ve civarında değil, tüm Osmanlı ilmî muhitinde derin tesirler bırakan Kudüslü âlim ve Hanefî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden Hayreddin b. Ahmed er-Remlî'nin (ö. 1108/1696) (hayatı ve eserleri için bk. Almabhou, 2024; Pekcan, 2007) eserleri önem arz etmektedir. Bu eserlerden en önemlisi de onun fetvalarını bir araya getirerek oluşturduğu *el-Fetâva'l-Hayriyye fî nef'i'l-beriyye* adlı eseridir (Akgündüz, 2017; Kallek, 1995).

Ayrıca, Şâfiî fikhında Dımaşk ve Kahire'de otorite kabul edilen ve asıl adı Ebü'l-Fazl Necmüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahmân ez-Zer'î ed-Dımaşkî olan İbn Kâdî Aclûn'un (ö. 876/1472) (bk. es-Sehâvî, 1412/1992, 8/95-97; Kallek, 1999; Kehhâle, 1993, 3/444; Zirikî, 2002, 6/238) ve Hanefî fikhının seçkin âlimlerinden olup, Osmanlı ilim dünyasında 'kütübü sitte-i mu'tebere-i mütedâvile' (çok kullanılan muteber altı kitap) arasında yer alan, (Özen, 2005, s. 277) *Fetâvâ'sı*yla tanınan Zeynüddîn İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) eserlerinin nüshaları da kütüphane rafları arasında yerini almıştır.

Bunların yanı sıra, kütüphane koleksiyonunda Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî el-Halebî'nin (ö. 1096/1685) (el-Muhibbî, t.y., 3/437-439; Yaman, 2002) "bir hastalıktan dolayı kolunu dağlamak zorunda kalan kişinin her vakit abdest alması gerekir mi?" konusu ile sûflerin raks/deveranı hakkında olan ve bilahare İbrâhim b. Muhammed el-Bahşî tarafından derlenen *Fetâvâ'sı* (bk. Brockelmann, 1938, 2/433; Bağdatlı, 1951, 2/299) da bulunmaktadır. Ayrıca Müeyyedzâde el-Amasî'nin (ö.922/1516) (hayatı ve eserleri için bk. Aksoy, 2006) daha çok muâmelât konularını ele alan *Mecmû'atü'l-mesâ'il (Mecmûa İbnü'l-Müeyyed)* adlı eseri de kütüphane bulunmaktadır ki onun bu eserinin kütüphanelerde *Fetâvâ*, *Mecma'u'l-fetâvâ*, *Mecmû'atü İbnü'l-Müeyyed*, *Müeyyedzâde Cöngü* gibi muhtelif isimlerle birçok nüshası vardır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 100; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1240; İbrâhim Efendi, nr. 519; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 376; Damad İbrâhim Paşa, nr. 718).

Yine Kütüphane'de Aydın sancağına bağlı Alaşehirli bir Hanefî âlimi olan Osman b. Hüseyin b. Ömer el-Alaşehirî'nin (ö. 1190/1776) tütün içmenin haram olduğunu ele alan çeşitli risalelerden müteşekkil, *Risâle fi tahrîmi'd-duhân* adlı 4 varaklık risalesi (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/502. Ayrıca hayatı ve eserleri için bk. el-Murâdî, 1408/1988, 3/148) yer almaktadır. Kütüphane'de Kudüs Şafii müftülerinden ve Kadirî şeyhlerinden ve aynı zaman da Kudüs'teki Halîlîyye Kütüphanesi'nin kurucularından olan, eserleri vefatını müteakip önce İslam müzesine bilahare Mescid-i Aksa'ya nakledilen Muhammed b. Muhammed Halîlî'nin (ö. 1734) (al-Asali, 2000, s. 288; Çelik, 2020, s. 224; Dolu, 2018, s. 62-63; el-Hüseynî, 2010, s. 72-73. Ayrıca kendisine ait müstakil bir fetva mecmuası için bk. el-Halilî, Muhammed, *el-Fetâvâ'l-kübrâ el-müsanna bi'l-fetava el-Haliliyye*, Kudüs, 1998) *Fetvâ fi mâ izâ vaka'a fi 'l-mesâbi'n- neces* adlı necis niteliğini taşıyan maddelerin (necâset) fikhî hükmünü tahlil ettiği bir risalesi yer almaktadır (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/64).

Kütüphane'de Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürübülâlî el-Vefâî el-Mısrî'nin (ö. 1069/1659) (Topal, 2010) biri müellifin diğer risalelerinden oluşan *et-Tahkikâtü'l-Kudsiyye (al-Mecmuatü'r-Resâil li's-Şürübülâlî)* adlı bir mecmuanın içinde 44. risâle olarak yer alan (nr. 699, vr. 222^a-225^b) diğeri de müstensih İsmail Amrûs-Şafîî'nin ismiyle yine aynı adla kayıtlı 60 risaleden oluşan bir

mecmua içinde yer alan *Müfdetü'l-hüsna li def'i zanni'l-huluvvi bi's-sükna* (bk. nr. 393/48, vr. 388^b-393^b) adlı monografik eseri de bulunmaktadır.

Eserlerin kronolojik dağılımına baktığımızda, istinsah tarihlerinin 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geniş bir zaman dilimini kapsadığı görülmektedir. En erken tarihli eser 15. asırda istinsah edilen İbn Kâdî Aclûn'un *Fetâvâ'sı*dır. Eser, Kütüphane'de yer alan müellif hatlı 112 yazma eserden biridir. Belli bir sistematığı olmayıp fikhî hemen her konuyu ele almaktadır (<https://www.khalidilibrary.org/en/Category/4/manuscripts>).

3.3. Menkûl Fetva Mecmuaları

Menkûl fetva mecmuaları; mevcut muteber fetva kitapları ile diğer meşhur şerhlerden istifade edilerek derlenen, muhtar olan görüşlerin özetlendiği fetvalardır (Özen, 2005, s. 334-343).

Kütüphane'de yer alan yazma eserler, Osmanlı dönemi fetva geleneğini yansıtan önemli fikhî kaynaklardır. Bu eserler hem dönemin hukuk anlayışını hem de toplumsal meselelerin çözümüne yönelik ilmî yaklaşımı gözler önüne serer. Müelliflerin büyük çoğunluğu Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde etkin olmuş, müftülük, kadılık gibi görevlerde bulunmuş ve bu görevlerin bir sonucu olarak çeşitli fetvalar kaleme almıştır.

Örneğin, Pîr Muhammed b. Abdullah el-Üskübî (ö. 1020/1611) (Özen, 2007) tarafından derlenen *Fetâvâ-yı Üskübî (Muînü'l-müftî)*, 17. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Arapça-Osmanlıca bir yazmadır (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/OTH 44). Bu eser hem dil bakımından hem de kapsam itibarıyla müftülerin pratik ihtiyaçlarına yönelik hazırlanmış bir derleme görünümündedir. Benzer şekilde, Hacı Resûl b. Sâlih el-Aydınî'nin (ö. 978/1570) (Bursalı Mehmed Tahir, 2016, 1/313) 1113/1702 yılında istinsah edilmiş Hanefî fikhının temel rivayetleri üzerine yoğunlaşan *Fetâva'l-adliyye alâ esahhi'r-rivâyeti's-şer'iyye* adlı eseri, (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/93. Eserin farklı yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 1063, H. Hüsnü Paşa, nr. 457. Ayrıca bk. Bağdatlı, 1951, 1/368; Kâtip Çelebi, 1971, 2/1226).

Kudüs bölgesinde görev yapmış müftülerden Abdürrahîm el-Hüseynî'nin (ö. 1104/1692) (hayatı ve eserleri için bk. Brockelmann, 1943, 2/436; el-Murâdî, 1408/1988, 3/2-3) kaleme aldığı *el-Fetâva'r-Rahmiyye fi vakîati's-sâdeti'l-Hanefiyye*, 1111/1699 yılında oğlu tarafından istinsah edilmiştir. Bu eser, sadece ilmî değil aynı zamanda sosyal bir belge olarak da değer taşımakta, Kudüs gibi çok dinli ve çok hukuklu bir yapıda Hanefî fikhının nasıl uygulandığını belgelemektedir (eserin bir başka yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2382).

Müellif eserin mukaddimesinde, kendisini Kudüs'te müftülük ve müderrislik vazifesine tayin eden Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) talebine binaen, merhum

babası Abdürrahim'e ait soru ve cevaplardan müteşekkil fetvaları derleyip el-Hidaye ve el-Kenz adlı Hanefi fıkıh metinlerinin sistematığına uygun biçimde düzenlediğini belirtmektedir. Kitapta meseleler Süile-Ecvibe metodu ile sunulmaktadır. Cevaplar, Osmanlı şeyhülislam ve müftülerinin cevaplarına oranla hayli uzundur. Fetvaların cevaplarında kaynaklara da değinilmektedir. Eser ile ilgili 2016 yılında Ürdün'de bir doktora tezi yapılmıştır (bk. Barik Talâl İnâd ez-Zubâî, *Dirâse ve tahkik mahtût Kitabu'l- fetâva'r-Rahmiyye fi vakîati's-sâdeti'l-Hanefiyye li Abdirrahim b. İshak b. Muhammed el-Huseynî el-Lutfî el-Makdisî*, Amman: Câmî'atü'l ulûmi'l-İslamiyye el-âlemiyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, 2016).

Aynı şekilde, Hasan b. Abdullatîf el-Hüseyinî'nin (ö.1809) (hayatı için bk. Menna', 1997, s. 109) 19. yüzyılda derlediği *Fetâvâ'l-Hüseyniyye*, Kudüs'teki fikhî mirasın sürekliliğini gösteren başka bir örnektir.

Gazzeli bir Hanefi alimi olan Muhammed b. Abdillâh et-Timurtâşî el-Gazzî'ye (ö. 1006/1598) (bk. Gülman Osman & Sezer, 2019; Özel, 2012) nispet edilen *el-Fetâvâ [Fetâva'l-Gazzî, Fetâva't-Timurtaşî]* (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/650) ve *Tertîbu Fetâvâ İbn Nuceym* (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/232) adlı eserler ise 17. ve 18. yüzyıllarda istinsah edilmiş, Hanefî fikhının sistematik tasnifi ve önceki fetvaların düzenli biçimde yeniden sunumu açısından önem taşımaktadır. Bu eserlerden biri olan *Tertîbu Fetâvâ*, 1120/1728 yılında Mustafa b. Ali eş-Şehrî tarafından istinsah edilmiştir ve yazma geleneğinin sürekliliğini göstermektedir. Birçok yazma nüshası bulunan (bk. Murad Molla Ktp., Murad Molla, nr. 1126; Kayseri Râşid Efendi Ktp. nr. 421; Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 6665, 7121, 8121, 8490; Hidîviyye Ktp. nr. 1254, 6888.) diğer fetva eseri olan *Fetâva't-Timurtaşî* adıyla maruf kitabı Abdullah Mahmûd Ebû Hassan tarafından bilahare tahkik edilmiş ve 2014'te Amman'da (Dâru'l-feth) neşredilmiştir. Arapça olan ve nikah bölümüyle başlayan eser kadınlara yönelik tasarlandığından ibadetler bölümünü içermemektedir.

Kütüphane'de yer alan önemli fetva kitaplarından biri de Osmanlı dönemi Amasya Mahkeme-i Bidâyet azalığı, Amasya meb'usluğu, Amasya Sultanisi Arabi Muallimliği, Amasya Müftülüğü, Darü'l-Hikmetü'l-İslamiye Azalığı, Fetvâhâne-i Âlî İ'lâmat Müdürlüğü, Fetva Emaneti Âliyesi Muavinliği, İ'lâmat-ı Şer'îye Müdürlüğü, Hey'et-i İftâiye Azalığı, Hey'et-i İftâiye Reisliği, Diyanet İşleri Hey'et-i Müşavere Azalığı gibi görevlerde bulunan Mustafâ Tevfik b. Hüseyin el-Köprüvî el-Amâsî'nin (ö. 1931) (hayatı için bk. Sarıkoyuncu, 1995; Telli, 2024) kaleme aldığı kısa hacimli fakat belirli konuları hedefleyen yazmalardan biri olan ve 1312/1895 yılında istinsah edilen *Risâle fî erbâi kable'z-zuhri* adlı risalesidir. Eser kişinin kaçırıldığı ve mahallinde kılamadığı öğlenin ilk sünnetini farz namazdan sonra kaza yapması durumunda, bunun son iki rekâtlık sünnetten önce mi, sonra mı kılınacağı konusunu ele alan ve son iki rekâtlık sünnetin farza bitişik/muttasıl olduğunu ilk sünnetin bunların arasına girmesi durumunda aradaki bu ittisalin

bozulacağını savunan görüşünü esas almaktadır. Risâle 19. yüzyılın sonlarında da fetva üretiminin devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Müellifin medreselerde okutulan bazı ders kitaplarına ta'likât ve izâhât ile bazı konularla ilgili olarak risaleleri de bulunmaktadır. Ayrıca *İcazetnâme* (bk. Amasya Beyazıt Ktp. nr. 1215) adlı eseri ile Dil Tarih Coğrafya Fak. Mustafa Çon A ve B Koleksiyonları içerisinde yer alan *Hayru'l-Emti'a ve'l-Arûz fi Şerhi Muhtasari'l-Endelusî min İlmi'l-Arûz, el-Hâşiye alâ Hutbeti ve Dîbâceti Şerhi's-Şemsiyye*, (nr. 158-01, nr.158-03) ve *Şerhü'l-Lugaz* (nr. 457-05) isimli eserleri de vardır.

Kütüphane'de yer alan eserlerin büyük bir bölümü Arapça olarak yazılmıştır ve istinsah tarihleri 16. yüzyılın sonlarından başlayarak 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu da Osmanlı'da fetva geleneğinin sadece klasik dönemle sınırlı kalmadığını, modernleşme dönemine kadar devam ettiğini ortaya koyar. Bazı yazmalar 300'den fazla varak içerirken, bazıları sadece birkaç varakla sınırlı kalmış, bu durum da eserlerin kapsam ve işlev yönünden çeşitlilik arz ettiğini göstermektedir.

Bu örnekler üzerinden bakıldığında, yazma fetva mecmuaları hem Hanefî fihhının doktriner gelişimini hem de Osmanlı toplumunun gündelik hukukî pratiklerini anlamak açısından birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Müelliflerin ilmî birikimi, istinsah tarihlerinin farklılığı ve yazmaların korunduğu koleksiyonlar dikkate alındığında, bu eserler Osmanlı hukuk kültürünün hem zamansal hem coğrafi sürekliliğini belgelemektedir.

Kütüphane'de yer alan yazmalar arasında yalnızca Hanefî mezhebine ait eserler değil, farklı fikhî gelenekleri yansıtan yazmalar da bulunmaktadır. Bu çerçevede, Hamid sancağına bağlı, Osmanlı dönemi Hanefî Fıkıh âlimlerinden ve Kütüphane'de 178 varaklı *Câmi'u'l-fetâvâ* adlı bir eseri bulunan (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/522) Kırk Emir el-Hamidî er-Rumî'nin (ö. 880/ 1476) yanı sıra (Ziriklî, 2002, 5/193), Alâuddin Ali b. Ali ed-Dımaşkî (Koca, 1999) ve Hüseyin b. Muhammed el-Mahallî eş-Şafî (ö.1170/1756) (Ziriklî, 2002, 2/257) gibi Osmanlı ve İslam fetva literatürünün farklı mezhep, dönem ve coğrafya boyutlarını temsil eden isimlerin eserleri de yer almaktadır.

Öyle ki bu eserler arasında Alâuddin Ali b. Ali ed-Dımaşkî'nin *et-Tehzîb li zihni'l-lebîb* adlı 2 farklı nüshası olan bir yazma eseri bulunmaktadır (Hâlidîyye Ktp. nr. MS/149 MS/447); *et-Tehzîb li-zihni'l-lebîb fi'l-elgazi'l-fikhiyyeti'l-Hanefiyye* adıyla da bilinen eser mesele ve cevap metoduyla ele alınmıştır. Kendisine sorulan çeşitli sorulara verdiği cevaplardan müteşekkildir (bk. Hediyye, 2/726). Temizlik ve namaz konularıyla ilgili çeşitli soru ve cevapları ihtiva etmektedir. Eserin yazma birçok nüshası bulunmaktadır (bk. SK., Ayasofya, nr.1079; Esad Efendi, nr.583, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1232; Byz. Devlet Ktp., Beyazıt, nr. B2284). Eser tahkikli olarak da neşredilmiştir (thk. Muhammed Enes Bayrakdar, Beyrut: Dâru'l-Fayha; Dâru'l-Menhel, 1443/

2022). Eser üzerine Emânî Muvaffık el-Hanefî tarafından yüksek lisans çalışması olarak bir tahkik yapılmıştır (Ali b. İz el-Hanefî, 2011).

Şafii âlimlerinden Hüseyin b. Muhammed el-Mahallî 'nin de Kütüphane'de 10 Zilkade 1198 (26 Eylül 1784) istinsah tarihli ve 257 varaktan oluşan *Kesfû'l-lisâm an es'ileti'l-enâm* adlı eseri yer almaktadır (Hâliidiyye Ktp. nr. MS/937). Eser bilahare 1346 (1928) yılında Dâru İhyâi kütübi'l-arabiyye'de 2 cilt halinde, Muhammed Hasan İsmail eş-Şafii'nin tahkikiyle de 2 cilt bir arada (Beyrut: Dârul-kütübi'l-ilmîyye, 1999) matbu olarak basılmıştır (bk. Bağdâdî, Hediyye, 1/326).

3.4. Klasik Fetva Kitapları

Hâliidiyye Kütüphanesi koleksiyonunda, sistematik fıkıh literatürü tarzında telif edilmiş olmalarına rağmen Osmanlı ilmî muhitinde sıklıkla müracaat kaynağı olarak kullanılan (Özen, 2005, s. 373) Hanefî fakihlerinin klasik fetva mecmuaları da muhafaza edilmektedir. Bu eserler arasında;

Tâhir b. Ahmed b. Abdırreşîd el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) (Kılıçer, 1992) Süleymaniye Kütüphanesi'nde de 40 civarında yazma nüshası bulunan *Hulâsatü'l-fetâvâ'sını (el-Hulâsa)* (Hâliidiyye Ktp. nr. 712, 376 vr.; nr.1096, 173 vr.), Fahreddin Hasan b. Mansur el-Özcendî el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) (Özel, 2001) 16 Şevval 1066/7 Ağustos 1656'da İbrahim b. Mustafa tarafından Erzurum'da istinsah edilen *Fetâvâ Kâdîhan* ya da sadece *Kâdîhan* diye anılan *el-Fetâva'l- Hânîyye*'sinin 2. Cildi (Hâliidiyye Ktp. nr. 584, vr.401), Kâriülhidâye'nin (ö. 829/1426) (Kayapınar, 2001) *Fetâvâ Kâri'i'l-Hidâye (el-Fetâva's-Sirâciyye)* (Hâliidiyye Ktp. nr. 792, vr. 27^b-58^b; nr. 940, 29 vr.) isimli eserini, Hanefî mezhebinin görüşlerini ihtiva eden ve Hindistan dışında daha çok *el-Fetâva'l-Hindiyye* adıyla tanınan (Özel, 1989) Arapça bir eser olan ve Kütüphane'de 1179 (1756) istinsah tarihli iki cildi bulunan *el-Âlemgîriyye* (Hâliidiyye Ktp. nr. 763, 437 vr.; nr. 762, 469 vr.), *Hindistanlı Hanefî fakihlerinden* Âlim b. Alâ'nın (ö. 786/ 1384) Kütüphane'de sadece 3, 4 ve 5. ciltlerinin nüshası olan (nr. 716, 335 vr.; nr.579, 371 vr.; nr. 580, 411 vr.) *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* (Koca, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *DİA*, 12/ 446-447) ve Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzazî'nin (ö. 827/1423) (Özel, 1992) *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adlı evâhir-i Zilkâde 903/(21-30 Haziran 1498) tarihinde Ahmed b. Bahşayış el-Karahisarî tarafından istinsah edilen 323 varaktan oluşan sadece 2. cildinin olduğu eserini (Hâliidiyye Ktp. nr. 581) zikredebiliriz. Bu eserin 226 varaklık 3 Ramazan 912 (17 Ocak 1507) istinsah tarihli bir başka nüshası da bulunmaktadır (Hâliidiyye Ktp. nr. 927).

Hanefî fıkıh külliyyatına ait fetva mecmualarının yanı sıra, Şafii mezhebinin önde gelen fakihlerinden Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî es-Sübkî'nin (ö. 756/1355) daha önce neşredilmemiş ve literatürde bilinmeyen fetvalarından müteşekkil bir derleme (Ju'beh, 2006, s. 442-443), müellifin diğer eserlerini de ihtiva eden bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Söz

konusu fetva derlemesinin istinsah tarihi 23 Şaban 751/26 Ekim 1350 olup, istinsah yeri Dımeşk'tir (Hâlidîyye Ktp. nr. 49/9, vr. 115^a-127^b, 167^a-185^b).

Ailevi kökenleri Filistin'in Askalân şehrine (Küçükosman, 2025) dayanan ve bu nisbe ile tanınan, döneminin önde gelen hadis âlimi ve Şafîî fakihlerinden İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) (Kandemir, 1999) *Esile ve Ecvibe* adlı fetva mecmuasının bir nüshası da kütüphane koleksiyonunda bulunmaktadır. Söz konusu nüshanın istinsah tarihi 14 Zilhicce 1145 (28 Mayıs 1733) olup, istinsah yeri Kudüs'tür (Hâlidîyye Ktp. nr. 812/5, vr. 165^b-169^b).

Eser, *Risâle fî su'âli'l-meyyit fî'l-kabr* adıyla da anılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Arapça yazmalar bölümü 2461 numaralı mecmuada kayıtlı 25-27. varaklar da aynı risalenin bir başka nüshasıdır. Ölünün kabir ve âhiret hayatıyla ilgili yirmi sekiz sorunun kısa cevaplarını ihtiva eden risâle Delhi (1872), Kahire (1408/1987) ve fetvaların kaynakları gösterilmek suretiyle Muhammed b. Abdülhakîm el-Kâdî tarafından yine Kahire'de *Fetava el Hafiz İbn Hacer el-Askalani fî ahvâli'l-kubûr ve ahvâli'n-nüşûr* (1407/1987) adıyla yayımlanmıştır (Kandemir, 1999. Ayrıca bk. Öztürk, 2014).

3.5. Müellifi Tespit Edilemeyen Fetva Mecmuaları

Günümüze kadar intikal eden fetvalardan bir kısmının nüshalarda imzasız olarak yer alması sebebiyle müelliflerinin tespiti mümkün olamamaktadır. Bu fetvaların başka nüshalarının da mevcut olmaması, müellif tespitini daha da zorlaştıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Hâlidîyye Kütüphanesi yazma eser koleksiyonunda müellifi meçhul fetva mecmualarına da tesadüf edilmektedir. Söz konusu fetva derlemeleri, kimi zaman muhtelif mecmualar içerisinde bir araya getirilmiş, kimi zaman da müstakil eserler halinde teşekkül etmiştir. Bu mecmuaların ekseriyeti, klasik fıkıh sistematiği esas alınarak tertip edilmiştir (bk. *Risâle fî garibi'l-fetâvâ*, nr. 793/5, vr. 32^b-39^a; çoğu Fetava-i Tatarhaniye'den alıntıdır; *Fetâva Hanefiyye*, nr. 1119, 420 vr.; *Fetâvâ*, 1098/2, vr.4^b-6^b; *Fetâva*, nr.159, 145vr; *al-Futûhâtü'l-ünsiye li't-talebeti'l-kudsiyye fî reddi'l-fetva'z-zuriyye*, nr. 407, 23 vr; *Reddü alâ duai "vensurnî bike leke alâ avâmili'l-ins ve'l-cin ve'l-melek"*, nr. 411, 6 vr.).

3.6. Günümüze Ulaşmayan Yazma Fetvalar

Yürütülen katalog araştırmaları neticesinde, kütüphanenin güncel katalog kayıtları ve dijital arşiv verilerinde, önceki kataloglarda mevcut olan bazı eserlerin yer almadığı müşahede edilmiştir. Bu meyanda, özellikle 1900 tarihli katalogda fetva literatürü kapsamında kaydedilmiş olan *Şerhu Mensûru'l-Fetâvâ ve Câmiu'l-icâreteyn* adlı iki mühim eser dikkat çekmektedir (el-Cezâirî, 1900, s. 27-28; Kütübül-fetâva, nr. 11, 29).

Bahsi geçen eserlerden *Şerhu Mensûru'l-Fetâvâ*'nın müellifi, Hanefî fıkıh geleneğinin mütebahhir âlimlerinden Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa el-Buhârî'dir (ö. 747/1346) (Brockelmann, 1938, 2/300; ez-Zehebi, 1996, 22/345-346; Leknevî, t.y., s. 111; Özen, 2008). Es'ad Talas'ın tespitlerine göre, eserin Hâlidiyye Kütüphanesi nüshası, eş-Şeyh Ahmed et-Tablâvî el-Mısırî tarafından hicrî 1092 senesinde istinsah edilmiş olup, kütüphanenin fetva koleksiyonu içerisinde muhafaza edilmektedir (Talas, 1982, s. 28).

Diğer eserin müellifi ise meçhuldür. Güncel araştırmalar neticesinde her iki esere de ulaşılamamış olup, diğer kütüphane koleksiyonlarında da nüshalarının tespit edilememesi, bu eserlerin muhtemelen günümüze intikal eden yegâne nüshalarının Hâlidiyye Kütüphanesi'ndeki mezkûr yazmalar olduğuna işaret etmektedir.

3.7. Yazmalar Kataloğuna Dahil Edilmemiş Türkçe Fetva Mecmuaları

Kütüphane'de yazmalar koleksiyonuna dahil edilmemiş, 46 adet Türkçe el yazması bulunmaktadır. Bu yazmaların çoğu da fetva, hüccet, sakk mecmuaları, mahkeme ilamı gibi evrakların toplandığı kitaplardır. Söz konusu yazmalar içerisinde 6 adet fetva eseri yer almaktadır (Şen, 2011, s. 205-207, 215, 218). Buna göre;

TUR-1

Eser, eksik baş kısmıyla bir fetva mecmuası niteliğindedir. İstinsahı, Saray-ı Âmire muallimlerinden Hâtip Mehmed Paşa-yı Velî'nin öğrencisi ve Mahmud Paşa Medresesi mukimlerinden Mustafa Nureddin b. el-Hâc Abdülkâdir tarafından gerçekleştirilmiştir. Mecmua, 22 Ramazan 1178 (15 Mart 1765)'te tamamlanmıştır. Toplam 276 yapraktan oluşan mecmuanın son sayfasında, içeriğinde 3534 adet fetva bulunduğu kaydedilmiştir.

TUR-2

18. yüzyıla ait bu fetva mecmuası, arazi hukuku, vakıf uygulamaları ve kira akitleri konularında sistematik bir yapıya sahiptir. Eserin iç kapağında Muhammed Hâlidî'nin mührü ile Anadolu payeli İstanbul Kadısı Seyyid Musa el-Kudsî'nin temellük kaydı mevcuttur. Rik'a hattıyla istinsah edilen kitap, toplam 277 varaktan müteşekkildir. Muhteviyatında Ebüssuûd Efendi, Yahya Efendi, Minkârîzâde, Akkirmânî, Ali Efendi, Peçevîzâde, Muhammed Bahâî ve Es'ad Efendi gibi önde gelen Şeyhülislâm ve müftülere ait fetvalar yer almaktadır.

TUR-3

Muhammed b. Abdülhalîm el-Brusî tarafından Şeyhülislâm Zekerîyyâzâde Yahyâ Efendi'den (ö. 1053/1644) nakledilen fetvalardan derlenen eserin iç kapağında Musa Hâlidî'nin mührü bulunmaktadır. Sözbaşları ve "su'âl" kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Rik'a

hattıyla yazılan eserin müstensihisi Abdülkâdir Merzifonî'dir. Eser, Hicrî 1081 yılının Cemâziyelâhir ayında istinsah edilmiştir ve 266 varaktan oluşmaktadır.

TUR-5

Eser, İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde silâhtarlarından Ahmed Bey'in talebi üzerine kaleme alınmıştır. Eser, Bilâlî adıyla tanınan Seyyid Ahmed b. Mustafâ'nın derlediği fetvaları içermektedir. Seyyid Ahmed, Sadi b. İsa b. Emir Han'ın öğrencilerinden olup, kendisi müftü olduktan sonra (Hicrî 940) fetvalarını kaydetmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca Peçevîzâde (Hicrî 946) ve Kâdirî Çelebi'nin (Hicrî 980) fetvalarını da içeren ve 151 yapraktan oluşan eser nesih hattıyla yazılmıştır. Kitabın son sayfasında Hicrî 1155 tarihi bulunmaktadır.

TUR-34

Eser, sonu eksik bir fetva risalesidir. İçeriğinde Osmanlı Şeyhülislâmlarından Abdullah Efendi, Dâmadzâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, es-Seyyid Mustafa Efendi, Çatalcalı Ali Efendi ve Ebüssuûd Efendi'nin fetvaları bulunmaktadır. 235 numaralı yapraktan sonraki kısımlar kayıptır. Talik hat kullanılarak yazılmış olup başlıklar kırmızı mürekkeple belirtilmiştir.

TUR-44

Eser, Pîr Mehmed Üskübî'nin (ö. 1020/1611) fetvalarından oluşmaktadır. Hicrî 1127 senesinde istinsah edilmiştir. 222 varaktan oluşmaktadır.

Bu fetva mecmualarının yanı sıra Kütüphane'de yer alan önemli fetvalardan biri de 4 Muharrem 1333 (22 Kasım 1914) tarihli Şeyhülislâm ve yirmi sekiz diğer ileri gelenin imzasını taşıyan, 1914 Cihan Harbinde Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin (Ürgüplü) fetvalarını da içeren Fransa-İtalya ve Avusturya'dan oluşan Üçlü İtilaf devletlerine karşı olarak Osmanlı cihat çağrısının (Cihad-ı ekber) Arapça basılı bir kopyasıdır (söz konusu çağrı ve fetvalar için bk. Avcı, 2016; Yalman, 2018, s. 205-208. Fetvalar için ayrıca bk. Cerîde-i İlmiyye, 7/76-77, (1333) s. 437-453; (BOA., DH., s.45, DS. 123-12/35, F:60); Cebeci, 2009, s. 230-234.) 1978'de bir fotoğrafçı ile Hâlidîyye Kütüphanesi'ni ziyaret eden Kanada- Montreal'deki McGill Üniversitesi İslâm Araştırmaları Enstitüsünde öğretim üyesi Prof. Donald P. Little makalesinde bu fetvayı detaylıca tanıtır (Little & Turgay, 1980, s. 48).

Sonuç

Kudüs, binlerce yıllık tarihî boyunca sadece dinî bir merkez olarak değil, aynı zamanda İslam kültür ve medeniyetinin en önemli ilim ve irfan havzalarından biri olarak da varlığını sürdürmüştür. Öyle ki Mescid-i Aksa'dan Hâlidîyye Kütüphanesi'ne kadar her bir köşesi, bu zengin ilmî mirası günümüze taşımakta, asırları aşan bir direniş sembolü olarak, işgal altında dahi İslami

kimliğini ve ruhunu korumaktadır. Bu itibarla Kudüs'ün tarihî, dinî ve kültürel kimliğinin anlaşılmasında, Hâlidîyye Kütüphanesi'ndeki yazma eserler büyük önem taşımaktadır. Zira burada korunan eserler, şehrin ilmî ve sosyo-kültürel hayatına da ışık tutmaktadır.

Osmanlı döneminde kurulan bu vakıf kütüphanesinde yer alan eserler, sistematik tasnif ve kataloglama çalışmalarıyla birlikte değerlendirildiğinde, İslamî ilimlerin geniş yelpazesini yansıtmaktadır. Tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf, edebiyat ve tarih alanlarına dair çok sayıda yazmanın yanı sıra, özellikle fıkıh alanında yoğunlaşan koleksiyon, Osmanlı ilim dünyasında hukukun hem teori hem de pratik düzeydeki önemini açıkça göstermektedir. Koleksiyonun yaklaşık yarısını oluşturan fıkıh yazmaları, kütüphanenin en zengin ve dikkat çekici kısmını meydana getirmektedir. Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebi olan Hanefî fihkına ait şerhler, fetva mecmuaları ve usul-i fıkıh eserleri ile vakıf konulu yazmaların bu denli geniş yer tutması, dönemin hukuk pratiği ve teorisine ilişkin zengin bir kaynak teşkil etmektedir.

Kütüphanenin en değerli hazineleri konumundaki usûl-i fıkıh eserleri, İslam hukuk düşüncesinin inceliklerini, farklı mezheplerin yaklaşımlarını ve o dönemin hukuki tartışmalarını günümüze taşıyan birer kültürel mirastır. Fetva mecmuaları ise dönemin sosyal, hukuki ve gündelik hayatına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Fıkıh usulü kitapları, İslam hukuk metodolojisinin kaynaklarını, delillendirme yöntemlerini ve İslami hukuk anlayışının felsefi temellerini ortaya koyarken; fetva mecmuaları ise pratik hayattaki hukuki yorumların ve yargıların canlı birer şahididir. Dolayısıyla bu eserler, dönemin sosyal hayatına, ekonomik ilişkilerine, aile hukukuna, vakıf kurumlarının işleyişine ve adli pratiklere dair önemli veriler ihtiva etmektedir.

Hâlidîyye Kütüphanesi'ndeki yazmalar, yalnızca ilmî birikimin muhafazası açısından değil, aynı zamanda İslam toplumlarının tarihî tecrübelerinin anlaşılması bakımından da mühim bir kaynak değerine sahiptir. Zira bu yazma eserler, sadece mürekkep ve kâğıttan ibaret olmayıp her bir sayfası, her bir cildi, İslam hukuk geleneğinin derinliğini, zenginliğini ve inceliğini yansıtmaktadır. Ayrıca bu eserler, sadece geçmişin belgelerini muhafaza etmekle kalmamakta, aynı zamanda bugüne ve geleceğe uzanan bir bilgi köprüsü vazifesi de görmektedir. Her bir yazma eser; Kudüs'ün entelektüel mirasının, İslami düşüncenin derinliğinin ve medeniyet birikiminin sessiz ama güçlü bir tanığıdır.

Sonuç olarak, Hâlidîyye Kütüphanesi'nde yer alan usûl-i fıkıh yazmaları ve fetva mecmuaları, hem Kudüs'ün İslam hukuk tarihindeki özel konumunu aydınlatmakta hem de İslam dünyasının entelektüel sürekliliğini gözler önüne sermektedir. Bu eserlerin sistematik olarak incelenmesi ve bilim dünyasına tanıtılması, yalnızca geçmişin birikimini ortaya çıkarmakla kalmayacak, aynı zamanda çağdaş araştırmalar için yeni ufuklar açacaktır. Dolayısıyla Hâlidîyye

Kütüphanesi, sadece Kudüs'ün değil, tüm İslam medeniyetinin kolektif hafızasını taşıyan, geçmiş ile gelecek arasında köprü kuran eşsiz bir ilim ve kültür merkezi olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Kaynakça

- Ajami, J. M. (1993). A Hidden Treasure. *Aramco World*, 44(6), 2-9.
- Akgündüz, S. N. (2017). *Hayreddin Er-Remlî'nin Fetvaları -el-Fetâva'l-Hayriyye'nin Biçim ve İçerik İncelemesi*. Fecr Yayınları.
- Alyân, R. M. (2009). *el-Mektebât fi Medineti'l-Kuds*. Câmîatü'n-Necahi'l-Vataniyye.
- al-Asali, K. J. (2000). The Libraries of Ottoman Jerusalem. İçinde S. Auld & R. Hillenbrand (Ed.), *Ottoman Jerusalem: The Living City: 1517-1917* (s. 285-290). Altajir World of Islam Trust.
- el-Aselî, K. C. (2002). Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası). İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, s. 334-338). TDV Yayınları.
- el-Aselî, K. C. (1981). *Meâhidü'l-İlm fi Beyti'l-Makdis*. Cem'iyetü Ummali'l-Mat'âbi' et-Teâvün.
- Atalay, H. (2024). Kudüs Hâliyye Kütüphanesi'ni Kuran Kadı: Şeyh Râgıb el Hâlidî. *III. Uluslararası Kudüs Sempozyumu "Kudüs'te İz Bırakan Alimler"*, 224-226.
- Atmış, A. (2020). *Kudüs Eşrafından Hüseyini ve Halidi Aileleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Avcı, O. (2016). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Cihâd-ı Ekber İlânı. *Birinci Dünya Savaşı'nda Mevlevî Alayı ve Gönüllü Topluluklar Uluslararası Sempozyumu, 22-24 Ekim 2015, Kırıkkale-Ankara, Bildiriler*, 29-46.
- Aykaç, F. (2020). Beytü'l-Makdis'in Önemli İslami Yapıları. İçinde *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs* (s. 272-334). İlim Yayma Vakfı Yayınları.
- Bağdatlı, İ. P. (1951). *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Vols. 1-2). MEB Yayınları.
- el-Bahît, M. A. (2018). El-Mektebât fi Kudsi's-Şerîf, münzü fethi's-Salahî sene h.583 m.1187 ilâ seneti h.1367 m.1948. İçinde F. Deroche & İ. Şebbuh (Ed.), *Buhsü'd-dirasât muhdatur ila İrec Efşar* (s. 409-526). Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî.
- Berekat, B. A. (2012). *Tarihü'l-mektebâti'l-Arabiyye fi Beyti'l-Makdis*. Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye.
- Brockelmann, C. (1938). *Geschichte der arabischen Litteratur: Supplement*. 3 Cilt. E.J. Brill.

- Brockelmann, C. (1943). *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL.)* 2 Cilt. E.J. Brill.
- Bursalı Mehmed Tahir. (2016). *Osmanlı Müellifleri* (ed. M. Çiçekler), 3 Cilt. Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).
- Cebeci, İ. (Ed.). (2009). *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*. Klasik Yayınları.
- el-Cezâirî, Ş. T. (1900). *Bernâme-cü'l-Mektebeti'l-Hâliyyeti'l-Umûmiyye*. Corci Hananya Matbaası.
- Conrad, L. I. (2000). The Khalidi Library. İçinde S. Auld & R. Hillenbrand (Ed.), *Ottoman Jerusalem: The Living City: 1517-1917: C. I* (s. 191-290). Altajir World Islam Trust.
- Conrad, L. I., & Kellner-Heinkele, B. (1994). Ottoman Recourses in the Khalidi Library Jerusalem. İçinde A. Singer & A. Cohen (Ed.), *Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew University Jerusalem* (C. 35, s. 218). Hebrew University.
- Çelik, M. (2020). Osmanlı Kudüs'ündeki Kütüphaneler. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, 18(29), 213-239.
- Çimen, A. E. (2010). Tâhir el-Cezâirî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, s. 395-398). TDV Yayınları.
- Dersa'adet ile vilâyât-ı Osmânîye'de bulunan kütüphanelerin esâmisiyle kütüb-i mevcûde ve mevkûfe mikdarları*. (t.y.).
- Dolu, A. (2018). 18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği. İçinde Z. Kurşun & A. Usta (Ed.), *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim: Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 29.12.2018* (s. 49-80). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi/ Bağcılar Belediyesi.
- Dolu, A. (2019). 18. Yüzyılda Kudüs'te Kültürel Sermayenin Dönüşümü: Ulema Aileleri ve Vakıfları. İçinde Y. Çolak & L. Karagöz (Ed.), *Kudüs: Tarih, Şehir, Toplum* (s. 53-83). İLEM Nobel Akademik Yayıncılık.
- Düzenli, P. (2020). Fıkıh Usûlünün İşlevselliği Bağlamında Osmanlı Fetvaları. *Millî Mecmûa*, 14, 36-43.
- Erünsal, İ. E. (2014). *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*. Timaş Yayınları.
- Görgülü, Ü. (2021). Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme. İçinde İ. Karaman, H. Ertin, & M. Bedir (Ed.), *Fıkıh ve Biyoetik İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci – 2* (s. 181-195). İsar Yayınları.
- Gülman Osman, & Sezer, A. (2019). Osmanlı Hukuk Tarihinde Öncü Bir İsim: Timurtaş Üzerine Biyografik Bir İnceleme. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 37, 857-887.

- el-Hâlidî, V. (2021). *el-Mektebetü'l-Hâlidiyye fi'l-Kuds 1720-2001* (2. bs). Müessesetü'd-Dirâsati'l-Filistiniyye.
- el-Hanefî. A. bin İ. (2011). *et-Tehzîb li zihni'l-Lebîb*, thk. Emânî Muvaffık el-Hanefî. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Câmiatü Dımeşk Külliyyetü'ş-şerâti.
- el-Hüseynî, H. bin A. (2010). *Terâcimu Ehli'l-Kuds fi karni's-sâni 'aşer el-hicrî* (ed. S. S. en-Naîmat, Ed.). Câmiatü'l-Ürdün.
- İpşirli, M. (1993). İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları. İçinde *Tarih Boyunca Türkler'de İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)* (C. 2, s. 103-118). Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- İshakoğlu, Ö. (2016). Suriye'nin Yazmalarıyla Ünlü Kütüphanesi: Zâhiriyye ve Kurucusu Tâhir el-Cezâirî. *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 46, 163-180.
- al-Ju'beh, N. (2006). *Catalogue of Manuscripts in Al-Khalidiyya Library Jerusalem* (K. Salameh, Ed.). Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Kallek, C. (1995). El-Fetâva'l-hayriyye. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 12, s. 443-444). TDV Yayınları.
- Kallek, C. (1999). İbn Kâdî Aclûn, Takıyyüddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 20, s. 100). TDV Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1999). İbn Hacer el-Askalânî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 19, s. 514-531). TDV Yayınları.
- Kâtip Çelebi, H. H. (ö. 1067/1657) (nşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerafeddin Yaltkaya). (1971). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* . 2 Cilt. MEB Yayınları.
- Kayapınar, H. (2001). Kâriülhidâye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, s. 495). TDV Yayınları.
- Kehhâle, Ö. R. (1414/1993). *Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimu musannifi'l kütübi'l-' arabıyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- Kılıçer, M. E. (1992). Buhârî, Tâhir b. Ahmed. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 376). TDV Yayınları.
- Kırbyık, K. (2004). Mer'î b. Yûsuf. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, s. 185-187). TDV Yayınları.
- Koca, F. (1999). İbn Ebü'l-İz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 19, s. 468-470). TDV Yayınları.

- Köse, F. B. (2024). *Osmanlı Yönetiminde Kudüs—İdare, Toplum, Eğitim ve İmar Faaliyetleri Özelinde Bir İnceleme*. Samer Yayınları.
- Küçükosman, H. (2025). Şehirlerin Fazileti Üzerine Bir İnceleme: Askalân Örneği. *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 140-159.
- Leknevî, M. A. (t.y.). *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. (ed. Ebû Firâs M. B.) Dârü'l-Ma'rife.
- Little, D. P., & Turgay, A. Ü. (1980). Documents from the Ottoman Period in the Khâlidî Library in Jerusalem. *Die Welt des Islams*, 20 (1-2), 44-72.
- Mack, M., Balint, B., & Brenner, F. (2019). *Jerusalem: City of the Book*. Yale University Press.
- Menna', A. (1997). *A'lâmu Filistin fî evâhiri'l-ahdi'l-Osmanî: (1800—1918)*. Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistiniyye.
- Muhlis, A. (1924). Hazâinü'l-kütübi'l-Arabiyye: Nefâisü'l-hızâneti'l-Hâliyye fî'l-Kudsi's-Şerîf. *Mecelletü Mecma'u'l-lügati'l-'Arabiyye*, 8, 366-369.
- el-Murâdî, M. H. (1408/1988). *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-ķarni's-sânî 'aşer*. 4 Cilt. Dâru İbn Hazm-Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye.
- el-Müneccid, S. (1982). *el-Mahtûtatü'l-Arabiyye fî Filistin*. Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid.
- Nicault, C. (2001a). Osmanlı Kudüs'üne Dönüş (E. S. Vadi, Çev.). İçinde C. Nicault (Ed.), *Kudüs 1850–1948* (s. 37-94). İletişim Yay.
- Nicault, C. (2001b). Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu (E. S. Vadi, Çev.). İçinde C. Nicault (Ed.), *Kudüs 1850–1948* (s. 92-93). İletişim Yay.
- Özel, A. (1989). el-Âlemgîriyye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 365-366). TDV Yayınları.
- Özel, A. (1992). Bezzâzî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 113-114). TDV Yayınları.
- Özel, A. (2001). Kâdîhan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, s. 121-123). TDV Yayınları.
- Özel, A. (2012). Timurtaşî, Muhammed b. Abdullah. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, s. 188-189). TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2005). Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi [Türk Hukuk Tarihi Sayısı]*, 3(5), 249-378.

- Özen, Ş. (2008). Sadrüşşerîa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, s. 427-431). TDV Yayınları.
- Öztürk, M. (2014). İbn Hacer El-Askalânî'ye Ait El-Fetâva'l-Hadîsiyye Türü Bazı Yazma Risâleler'in Tanıtımı. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 12(2), 151-155.
- Raymond, A., & Provence, M. (2000). The Khâlidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000. *MELA Notes*, 71/72, 1-7.
- Salman, Y. (2021). Muhammed Emin Er'in Fetvâ Usûl ve Âdâbı Hakkındaki Görüşleri. İçinde C. Acar & A. Yılmaz (Ed.), *Mehmed Emin Er ve İlmi Şahsiyeti*. İlahiyat Yayınları.
- Sarıkoyuncu, A. (1995). Milli Mücadele'de Amasya Müftüleri (Hacı Tefik ve Abdurrahman Kamil Efendiler). *Diyanet İlmi Dergi*, 31(2), 61-100.
- es-Sehâvî, Ş. M. (1412/1992). *Ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (12 Cilt.). Dâru'l-Cil.
- Schidorsky, D. (1998). Libraries in Late Ottoman Palestine between the Orient and the Occident. *Libraries & Culture, Orientalist Libraries and Orientalism*, 33(3), 260-276.
- Şen, F. M. (2011). Kudüs'teki Hâlidiyye Kütüphanesinde Bulunan Türkçe El Yazması Kitaplar. *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları, [Walter G. Andrews Armağanı III]*, 35(1), 205-219.
- Şen, F. M. (2014). Kudüs'teki Yazma Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerde Bulunan Türkçe El Yazması Eserler. İçinde *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu 28-29 Kasım 2013, Ankara Bildiriler, I. cilt* (s. 71-83).
- Talas, M. A. (1945a). Dûr-i Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtûtâtîha. *Mecelletü Mecmai'l- İlmiyyi'l-'Arabî*, 20(5-6), 234-241.
- Talas, M. A. (1945b). Dûr-i Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtûtâtîha. *Mecelletü Mecmai'l- İlmiyyi'l-'Arabî*, 20(7-8), 340-347.
- Talas, M. A. (1945c). Dûr-i Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtûtâtîha. *Mecelletü Mecmai'l- İlmiyyi'l-'Arabî*, 20(9), 440-448.
- Talas, M. A. (1945d). Dûr-i Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtûtâtîha. *Mecelletü Mecmai'l- İlmiyyi'l-'Arabî*, 20(11-12), 528-536.
- Talas, M. A. (1946). Dûr-i Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtûtâtîha. *Mecelletü Mecmai'l- İlmiyyi'l-'Arabî*, 21(1-2), 49-60.
- Talas, M. A. (1982). Dûri Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtûtâtîhâ. İçinde S. el-Müneccid (Ed.), *El-Mahtûtâtü'l-'Arabîyye fî Filistin* (s. 8-62). Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd.

- Telli, H. (2024). Meşihat Arşivine Göre Amasya Müderrisleri. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 7(2), 732-758.
- Topal, Ş. (2010). Şürübülâlî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, s. 274-276). TDV Yayınları.
- Urfalı, A. (2020). *İmâm el-Kâbisî'nin Kitâbu Mulahhisî'l-Muvatta Adlı Eserinin Tahkiki ve İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Walls, A. G. (1974). The Turbat Barakat Khan or Halidi Library. *Levant*, 6, 25-50.
- Yalman, A. E. (2018). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* (B. Keşoğlu, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldız, E. (2023). Halid b. Velid Neslinden Kudüslü Âlim ve Seyyah Halil Cevad Efendi. *İslâmi Araştırmalar*, 34(2), 534-549.
- ez-Zehebî, Ş. M. (thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Muhyi Hilâl es-Serhan). (1996). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ: Es-siretü'n-nebeviyye*. 25 Cilt. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle.
- Ziriklî, H. (2002). Ahmed Emîn , *el-A'lâm: Qâmûsü terâcim*, 8 Cilt. (nşr. Züheyr Fethullah), Dârü'l-İlm li'l-Melâyin.